

יהודי איראני או איראני יהודי?

יהודי טהראן בין איראניות, יהדות וציונות 1925 - 1979

מרים נסימוב

"מדוע היהודים האיראניים רואים עצמם איראניים יותר ממרבית האיראניים?" היה כותרת של מאמר שפורסם בשנת 1998 בכתב עת היוצא לאור בקליפורניה. המחבר, יהודי איראני שהיגר לארה"ב בעקבות המהפכה האסלאמית, כתב במאמר על מה שהופך את היהודיים מאיראן ל-"איראניים מקוריים" אך קונן על כי "שאר בני המולדת הלא יהודים" אינם נכונים להפנים עובדה זו. במאמר אחר שנכתב גם הוא בגולה האמריקאית המשילה המחברת, סופרת ועיתונאית רבת מוניטין ממוצא יהודי איראני, את איראן לבית ושאלה האם היהודים בה היו "דיירים" או "בעלי בתים". מאמרים אלה ואחרים פרי עטם של משכילים יהודים מאיראן מדגימים היטב את מידת העיסוק של היהודים מאיראן בשאלת זיקתם אליה. שאלה זאת ושאלות נוספות הנוגעות למארג הזהויות הדתי והלאומי של היהודים באיראן הן העומדות לבחינה בעבודת מחקר זו.

זיקתם של היהודים בטהראן אל הדת היהודית, אל הלאומיות האיראנית ואל הציונות וקשרי הגומלין בין שלוש זהויות אלה בתקופת שלטונם של המלכים לבית פהלוי הם הנושאים שעומדים לבחינה ולניתוח במחקר הנוכחי. מרחבים אלה של זהות דתית ולאומית קושרים את קורותיהם של היהודים בטהראן מצד אחד אל ההיסטוריה המודרנית של איראן ואל הלאומיות האיראנית ומן הצד השני אל ההיסטוריה היהודית ואל צמיחתה של הלאומיות היהודית והציונות. בהיותו חלק מן הפזורה היהודית בעולם, קורותיו של המיעוט היהודי באיראן הושפעו מן התהליכים שעברו על העולם היהודי ומאירועים בינלאומיים שעיצבו את גורלם של קהילות יהודיות ברחבי העולם. החיבור בין שתי ה"היסטוריות", האיראנית והיהודית, הוא מה שהופך את קורותיהם של היהודים בטהראן למקרה בוחן ייחודי.

מסגרת הזמן התוחמת מחקר זה היא תקופת שלטונם של רזא שאה ומוחמד רזא שאה הנפרסת על פני מרבית המאה העשרים. עם זאת, להבנת התהליכים הנדונים בפרקים השונים נידרש לעיתים להרחיב את מסגרת הזמן ולהתייחס לאירועים או לשינויים שהתחוללו במדינה האיראנית או בחייהם של הקהילות היהודיות באיראן בשנים שקדמו לשלטונם של המלכים הפהלוים.

התהליכים הנבחנים במחקר זה השפיעו אומנם על כלל הקהילות היהודיות באיראן, אולם המרחב בו נעסוק הוא טהראן והיהודים בה. לכך כמה סיבות, ראשית במחצית הראשונה של המאה העשרים, הביאו תהליכי עיור מואצים להגירה הולכת וגוברת של יהודים מאיזורים שונים באיראן אל הבירה טהראן וכך קרה שבשנות החמישים כמחצית מכלל היהודים באיראן התגוררו בטהראן. זאת ועוד, המוסדות הקהילתיים הכלל ארציים פעלו בעיר זו ובה יצאו לאור העיתונים היהודיים העיקריים. לצד זה, הבירה טהראן הייתה מוקד החיים הפוליטיים, הכלכליים והדיפלומטיים. בשל סיבות אלה ובשל אופיים של המקורות הנמצאים בידינו אשר מתייחסים ברובם ליהודים שהתגוררו בעיר זו, בחרנו למקד את המחקר ביהודים בעיר טהראן.

במהלך המאה העשרים עברו על החברה והמדינה האיראנית שינויים דרמטיים, ביניהם ניתן למנות מהפכה חוקתית שביקשה להטיל הגבלות על כוחה של המלוכה ועל כוחו של הממסד הדתי המוסלמי ולהכפיף רשויות אלה לסמכותו של החוק האזרחי, קריסה של שושלת מלוכנית אחת והתגבשותו של משטר מלוכני אחר הנושא בנחישות את דגל ההתמערבות והקדמה. לשינויים אלה התלוו תהליכי עיור מואצים ושינויים כלכליים מרחיקי לכת. שינויים אלה השפיעו על החברה האיראנית ועל היהודים בתוכה.

לצד אלה, היהודים באיראן הושפעו גם מן האירועים הדרמטיים שהתחוללו בעולם היהודי: החל מהתגבשותה של הבינלאומיות היהודית ופעילותם של הארגונים היהודיים הבינלאומיים, ועד להתגבשותה של התנועה הציונית והקמתה של מדינת ישראל. אירועים שעיצבו מחדש את התפיסות המסורתיות בנוגע לדת היהודית ומקומו של היהודי בחברה.

במחקר זה נבחנו תחילה השינויים שחלו ביחסה של יהדות טהראן אל הדת היהודית והניסיון לשנות את הדימוי של היהודי בעיני הקהילה והחברה בכלל. המסקנות העיקריות העולות מפרק זה הן כי מראשית המאה העשרים הודות למפעל החינוכי של ארגון "כל ישראל חברים" נחשפו היהודים בטהראן לתפיסות חדשות בנוגע ליהדות. תפיסות שביקשו לראות ביהדות, דת של עיקרים הומאניים אוניברסאליים ודת שמאמיניה מחויבים לרעיונות של קידמה. גורמים שונים הכשירו את הקרקע לאימוץ מהיר של התפיסות החדשות בנוגע ליהדות. חולשתו של הממסד הדתי היהודי בטהראן והיעדרם של דמויות רבניות בולטות; ובנוסף השיח המהפכני באיראן שקרא לרפורמה במקומה של הדת בחברה ולאימוץ רעיונות של מודרנה הם שניים מן הגורמים העיקריים לכך.

יתרה מזו, בהשפעתן של תפיסות אלה והודות לשיח הלאומי האיראני, היהודים בטהראן החלו לאמץ את המינוח הלאומי ולהשתמש בו ביחס לקהילתם הם. בעיתונות היהודית שהחלה להופיע

מן העשור השני של המאה העשרים כתבו המשכילים היהודים על "מלת-י יהוד" - האומה היהודית וביקשו לפעול למען לימוד השפה העברית שלא הוגדרה כשפת הקודש אלא כונתה "השפה הלאומית".

תהליך זה לא היה מנותק מהקורה בחברה האיראנית והתרחש בד בבד עם שינוי במעמדם החוקי של המיעוטים הדתיים הלא מוסלמים וחשוב מכך, בד בבד עם צמיחתה והתגבשותה של הלאומיות האיראנית שהייתה אחד הגורמים המרכזיים שעיצבו את חייהם של היהודים בטהראן במאה העשרים.

מרכזיותה של האימפריה האח'מנית ומייסדה, כורש הגדול, בנרטיב הלאומי האיראני כפי שעוצב תחת שלטונם של רזא שאה ומוחמד רזא שאה, קירב מאוד את היהודים באיראן אל הלאומיות האיראנית. מקומו של כורש במסורת היהודית והעדויות על נוכחות יהודית במרחב האיראני העתיק, היו בעיני היהודים בטהראן כִּכְרטיס כניסה אל הלאום האיראני. התבצרות משטרו של מוחמד רזא פהלוי והכתבת נרטיב לאומי שבו תופסים אישיותו ומשטרו מקום מרכזי, הביאה לכך שהיהודים קשרו את זיקתם ללאומיות האיראנית לנרטיב המלוכני בכלל ולדמותו של מוחמד רזא שאה בפרט. היהודים בטהראן יצרו הקבלה בין מה שכינו חסדו של כורש כלפי היהודים בזמן העתיק והחוב המוסרי שחבים היהודים למלכי פרס העתיקה ליחסו של מוחמד רזא פהלוי כלפי המיעוט היהודי באיראן והנאמנות שנדרשת מהם כלפיו. בכך היו היהודים למאמציה הנאמנים של הנרטיב הלאומי האיראני כפי שעוצב על ידי משטרו של מוחמד רזא פהלוי. אולם, מורכבותה של החברה האיראנית, העוינות שהופגנה מצד רבים בה כלפי המיעוטים הדתיים הלא מוסלמים וביניהם היהודים והעובדה כי לנרטיב הלאומי כפי שהוכתב על ידי המשטר הפהלוי היו מתנגדים רבים, כל אלה הראו לא פעם ליהודים בטהראן את האתגרים המורכבים הניצבים בפני השתלבות ב-"לאום האיראני". קריאה מדוקדקת בכתבים של משכילים יהודים שהיו בין מצדדיה הנלהבים של הנרטיב הלאומי המלוכני מראה כיצד אתגרים אלה אילצו אותם ליצור הבחנה בין זיקה למלך ולמשטר המלוכני לזיקה וקשר לחברה האיראנית.

מאפיין זה בזיקה של היהודים בטהראן אל הלאומיות האיראנית, הוא שהופך את סיפור זיקתם של היהודים בטהראן אל הלאומיות האיראנית לסיפור מורכב וככזה שניתן ללמוד ממנו לא רק על התמודדותו של מיעוט דתי לא מוסלמי עם תופעה ששמה "לאומיות איראנית" אלא גם על הלאומיות האיראנית ועל היחס של הנרטיב או הנרטיבים הלאומיים באיראן כלפי המיעוטים הדתיים הלא מוסלמים בה. מבט כזה יש בו כדי להפוך את מקרה הבוחן של יהודי טהראן לבעל

תרומה גם ללימודים האיראניים, וזאת בנוסף על תרומתו לתחום המחקרי הקרוי חקר הקהילות היהודיות בתפוצות.

תהליך נוסף שהשפיע על חייהם של היהודים בטהראן במאה העשרים קשור למפגש עם הרעיון הציוני. בחינת תגובתה של היהדות הטהראנית לציונות מעלה מסקנות מעניינות הקשורות ליחסי הכוח בתוך הקהילה ולתהליכים של פוליטיזציה וארגון קהילתי. ב-1917 כאשר הגיעה בשורת הציונות ליהודים בטהראן הם היו אחרי שני עשורים של שינויים מואצים בתחומי החינוך והמצב הסוציו-אקונומי. בנוסף, היו אלה שנים של התרופפות שלטונית לצד תסיסה פוליטית ושיח מהפכני ער בחברה בקרבה חיו.¹ הציונות סיפקה למשכילים היהודים, רובם בוגרי בתי הספר של "כל ישראל חברים", מסגרת רעיונית לחזק בעזרתה את הלאומיות היהודית ואת הלכידות בין הקהילות היהודיות ברחבי איראן. המסגרות הארגוניות שהקימו היהודים בטהראן מיד עם ההתוודעות לרעיון הציוני לא היו רק ביטוי למאוויים הדתיים והמשיחיים החבויים, כפי שנטען במחקרים שנכתבו על הציונות באיראן,² אלא היו תולדה של צמיחתן של כוחות חדשים בתוך יהדות טהראן. זאת ועוד, הקמתן של מסגרות אלה התאפשרה גם הודות לשינויים במדינה האיראנית ותהליכי המודרניזציה שעברו על הברוקרטיה המדינתית. המאבקים המרים שבאו בעקבות פעילותם של ארגונים אלה היו ביטוי למתחים שהתלוו לשינויים אלה.

לצד מסקנות אלה, בחינת זיקתה של יהדות טהראן אל הציונות במהלך שנות הארבעים ולאחר הקמת מדינת ישראל מעלה גם היא כמה מסקנות מעניינות בנוגע ליהדות טהראן והנהגתה. במפגש המחודש עם הציונות ונוכח המאמצים שהשקיעו המוסדות הציוניים של היישוב לסייע לפליטים היהודים מאירופה, ראו ראשי יהדות טהראן בתנועה הציונית וביישוב בארץ ישראל כמי שיוכלו לסייע בפתרון מצוקותיה הכלכליות והחינוכיות של היהדות האיראנית.

בנוסף, בהיעדר מסורת של ארגון קהילתי ומבנה מסודר של הנהגה, ראשי יהדות טהראן ביקשו את עזרתם של השליחים הציוניים ושל המוסדות הארץ-ישראליים בארגון חיי הקהילה ובבניית מוסדות קהילתיים. לא פעם פנו לשליחים כדי שיתווכו בין ראשי הקהילה במאבקי כוח וחילוקי הדעות שהתגלעו ביניהם.

¹ Abbas Amanat, "Memory and Amnesia in the Historiography of the Constitutional Revolution", Touraj Atabaki (ed), *Iran in the 20th Century - Historiography and Political Culture*. (London: I.B.Tauris, 2009), pp. 23-54

² ראה לדוגמה: אברהם כהן, "החינוך הציוני באיראן בתמורת הימים", **כיוונים**, חוברת 19, אביב תשמ"ג (מאי 1983), ע"ע 43-79, אמנון נצר, "הפעילות הציונית באיראן, מהצהרת בלפור עד חוזה סאן רמו", **פעמים**, 1, אביב, תשל"ט (1979). ע"ע 23-31, מאיר ששון, איראן - ציונות, חלוציות ועזרה הדדית, ח. סעדון ו-י. רפל (עורכים), **במחתרת מארצות האסלאם**, [ירושלים]: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ז (1997), ע"ע 109-118

יחסם של הצעירים היהודים, שהשליחים הציוניים ראו בהם "כעיסה ללוש"³, הושפע גם הוא משורה של גורמים שהמאווים לציון היו רק חלק ממנו. עבור חלק מן הצעירים, הציונות הייתה מסגרת רעיונית לחזק בעזרתה את הזיקה אל הלאומיות היהודית ואל השפה העברית כשפה הלאומית. צעירים אלה היו חדורי מוטיבציה לפעול למען קהילתם ולהיאבק במצוקותיה, יעדים שלמען מימושם הקימו ארגונים וערכו פעילויות לימודיות ותרבותיות. הם ביקשו להסתייע בשליחים הציוניים ולשתפם כמורים לשפה העברית, אולם הדפו את כוונות השליחים להכתיב את תכני הפעילויות וסירבו בכל תוקף להכפיף את הארגונים למרותם של השליחים. הצעירים היהודים בטהראן שהחלו מטפחים תקוות להשתלבות בחברה האיראנית לא היו מוכנים לקבל את מנהיגותם של השליחים הציוניים או את הציונות לה הטיפו.

מי שכן היו מוכנים לקבל את מרותם של השליחים הציוניים ולהצטרף לתנועה בהנהגתם היו הצעירים ברובע היהודי. בראשית הקמתה, תנועת החלוץ הציעה לצעירים ברובע היהודי, רובם בנים למשפחות שהיגרו מן הפרובינציה וחיו במצוקה כלכלית, אלטרנטיבה למציאות הכלכלית הלא שוויונית ומפלט מן ההגבלות הדתיות והחברתיות. ברוב שנות פעילותה הייתה תנועת החלוץ בטהראן מסגרת חברתית עבור הצעירים היהודים שלמדו בה עברית, שמעו הרצאות הקשורות למפעל הציוני וקיימו מפגשי חברה. התנועה לא עסקה בהכשרה חלוצית וגרעינים חלוצים שנשלחו מטעם התנועה להתיישבות בישראל, התפרקו כעבור זמן קצר.

כאשר בוחנים את הזיקה לציונות של יהדות טהראן מתחוויר עד כמה הייתה זיקה זו פועל יוצא של ההקשר המקומי.

בנסיבות ההיסטוריות הייחודיות למדינה האיראנית, המפגש של יהדות טהראן עם הציונות ארע בד בבד עם התעצבותה של הלאומיות האיראנית. כאשר לאחר דורות של רדיפה ודיכוי קיבלו היהודים הזדמנות להשתלב בחברה האיראנית. בדרכם להשתלב בחברה האיראנית, הציונות שימשה להם מסגרת רעיונית לחיזוק זהותם הדתית היהודית וביטוי לזיקתם אל העם היהודי. בנוסף על כך, ייחודיות "הציונות הטהראנית" מתבטאת גם במאפיינים של הארגונים הציונים בקרבה. אופן הקמתם של ארגונים אלה, התנהלותם והיקף פעילותם ומעמדם בקרב הקהילה הושפעו כולם ממאפיינים המיוחדים לקהילה זו. ליהדות הטהראנית לא הייתה מסורת של ארגון או מוסדות קהילה, דבר שהקשה על הקמת ארגונים ציוניים, על ניהולם והסדרת פעילותם. יתרה מזו, כמיעוט החי במדינה שחופש הביטוי וזכות התארגנות היו מוגבלים ומפוקחים, התקשו היהודים להקים ארגונים דמוקרטיים המשמשים במה לדיון פתוח וחופשי.

³ משה ישי, **ציד ללא תואר**, (תל-אביב: נ. טברסקי, תשי"א (1950)), עמ' 65

